

Vrchol slabiky a jeho poměr k vokálům^[*]

Ondřej Šefčík

Název příspěvku se jeví jako protimluv, neboť intuitivně chápeme vrcholy slabik jako rovné vokálům.

Jak ale se pokusíme ukázat dále, může být výhodné tyto termíny od sebe oddělit a intelektualizovat je jako samostatné nástroje lingvistické analýzy.

Od de Saussurových dob lingvistika běžně počítá s dichotomií jazyka a mluvy, zastřešené řečí jako obecnou schopností prostřednictvím jazyka vytvářet mluvu. První hierarchii (jazykovou) můžeme v intencích Hjelmslevových chápat jako systém, druhou (mluvní) pak jako proces, třetí (řečovou) jako jejich zobecnění. Tato rovnítka nejsou přesná, přesto jako pracovní nástroj vyhovují.

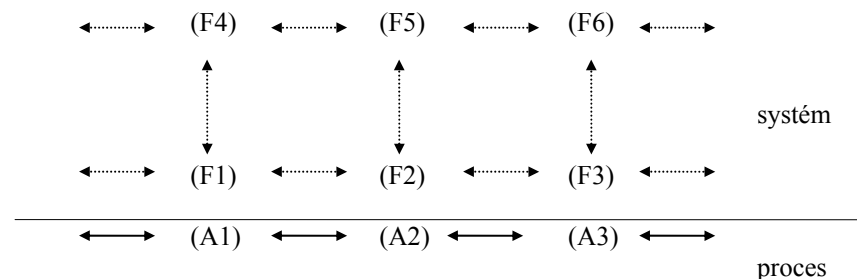
Fonologie pracuje s nejmenšími komponenty formy. V povaze těchto komponentů je, že jsou funktrivní, leč nikoliv funkčními. Funkce ovšem uzavírají (proto jsou funktrivní) a právě popis těchto funkcí by měl být hlavní náplní studia fonologie.

Termín **komponent** vychází z Hjelmslevovy definice: “objekty, které jsou registrovány prostou analýzou jako stejným způsobem závislé na třídě a na sobě navzájem” (Hjelmslev 1972: def. 3). Fonologický komponent je zvláštním případem komponentu. Zvýrazněno v tabulce, setkáváme s dvěma základními druhy fonologických komponentů (pro zjednodušení pomijíme zde další fonologické komponenty jako dierém, prozodém a intonémy). U komponentů pak dle toho, zda-li se jedná o komponenty jazyka či mluvy, rozeznáváme **část** (syntagmatický komponent) a **člen** (paradigmatický komponent). Celkově si poměr mezi komponenty ve vztahu k syntagmatům (resp. mluvě) a paradigmátům (resp. jazyku) můžeme znázornit třeba takto:

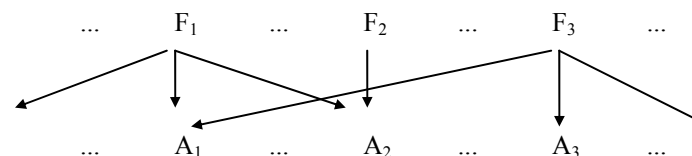
	syntagma (proces)	paradigma (systém)	(hierarchie)
komponent	část	člen	(termín)
fon. komponent	alofon	foném	(podřazený termín)
funkce	relace	korelace	

[*] Previously published as Šefčík, Ondřej. 2002. “Vrchol slabiky a jeho poměr k vokálům”. *Vztah langue a parole v perspektivě interaktivního obratu v lingvistickém zkoumání* (eds. Petr Pořízka & Vladimír Polách), pp. 79-83. Olomouc: Universita Palackého. Reproduced with permission. [Editor’s note]

Znázorníme-li si schématicky poměr mezi systémem a procesem, pak může být organizován takto (A = alofon, F = foném, přerušovaná šipka je vyjádřením korelace, plná vyjádřením relace, plná čára je “čára reality”, přes kterou se realizují fonologické členy):

Foném je realizován alofony své množiny alofonů. Alofonizace je tedy akt realizace fonémů v alofonech. Jednotlivé množiny alofonů se mohou překrývat (takže český alofon [ɹ] může být realizací fonémů /t/ a /d/; ve staroindičtině alofon [ɹ] může být realizací fonémů /t/, /d/, /th/, /dh/ a v některých případech dokonce i /s/). Poměr mezi množinami alofonů a fonémy můžeme znázornit takto (plná šipka zde vyjadřuje realizaci do alofonu):

Vrátíme-li se k otázce neidentity termínu vokál a slabičný vrchol, musíme mít na paměti, že se slabika skládá z konstant (slabičných vrcholů) a proměnných (svahů).

Pozn.: Konstanta: “funktiv, jehož přítomnost je nutnou podmínkou pro přítomnost funktrivní, ke kterému má funkci” (Hjelmslev 1972: def. 12).

Proměnná: “funktiv, jehož přítomnost není nutnou podmínkou pro přítomnost funktrivní, ke kterému má funkci” (Hjelmslev 1972: def. 13).

Z těchto výchozích termínů zavedeme novou terminologii:

Konstanta v slabičném řetězci = vrchol slabiky (**kulmina**)

Proměnná v slabičném řetězci = svahy slabiky (**nekulminy**):

#_V- = **prekulmina**
 -V_# = **postkulmina**
 -V_V- = **interkulmina**

Pozn.: Podle pozice nekulminy ke kulmině (kulminám) a dierému pak rozlišujeme tři druhy nekulmin (viz schématicky výše). Nelze se zde neodvolat na termíny staré mladogramatické školy *Anlaut, Auslaut, Inlaut*.

Interkulmina se rozpadá do dvou sekvencí, jedna je svahem levé, druhá svahem pravé kulminy. Mezi oběma sekvencemi se nachází slabičný šev. Syntagmatické vztahy mezi komponenty nekulmin ale probíhají bez ohledu na to, na které kulmině dané komponenty nekulminy závisí, tj. bez ohledu na slabičný šev, není-li shodný s hranicí slova (a v sandhiových jevech ani tehdy). Slabičný šev je patrný hlavně na hranici slov, tj. pouze ve spojení s jiným segmentálním komponentem – dierémem. Lokalizace slabičného švu uvnitř slova je v případě vícekomponentových interkulmin podstatně méně zřejmá, zvláště s ohledem na zmíněný fakt, že syntagmatické jevy navíc zasahují celou interkulminu bez ohledu na šev. Lepší prosto skutečně bude v případě obou segmentů interkulminy hovořit o levé a pravé sekvenci, s tím, že v případě otevřených slabik uvnitř slova je levá sekvence nulová (např. *pa-dá, pra-se* etc.).

Obecně platí, že nekulmina ke kulmině je ve vztahu determinacním, tj. nekulmina kulminu selektuje. Komponenty nekulminy jsou *nekulminové alofony*. Komponenty kulminy jsou *kulminové alofony*.

Termín vokál vymezujeme proto pro členy paradigmatické fonologické třídy (dané korelacemi, označenými jako specificky vokalické), nikoliv pro každý komponent tvořící vrchol slabiky, stejně termín konsonant vymezujeme pro členy paradigmatické fonologické třídy (dané korelacemi, označenými jako specificky konsonantické), ne pro každý komponent nekulminy.

Dokumentujme si nerovnost vokálu a kulminy na několika případech (materiálem nám poslouží čeština a staroindičtina):

Případ první – kulmina není alofonem vokálu:

České kulminy jsou tyto: *a, á, i, í, u, ú, e, é, o, (ó), ou* (vyhýbáme se zde vědomě otázce jedno- či dvoukomponentového charakteru českého *ou*), *r, l, m*. Jak je snadné ověřit, všechny nejsou rozhodně primárními (syntagmaticky nezátíženými) realizacemi vokálů. Slabičné likvidy a nazála se vyskytují jen v pozici *-C_C-/-C_#*, slabičná nazála navíc jenom v tvarech od číslovek “7” a “8”. Musíme tedy tyto fonologické části považovat právem pouze za alofony konsonantických fonémů. Použitím termínu kulmina se vyhneme nejasnostem typu “vokalická sonanta je alofonem konsonantu”.

Zmíněné české kulminy ostatně často alternují (syntagmaticky) s nekulminami:

bratr/bratrský ~ bratra (~ bratře)
vedl ~ vedli; vřci
osm/osmnáct ~ osmi

Pozn.: Na alternaci *r, r* a *ř* vidíme jasně, jak málo lze ve fonologii spoléhat na fonetická kritéria. Kulminový komponent má paradigmatickou alternaci s šumovým, tedy komponentem foneticky značně vzdáleným.

Sanskrtské kulminy jsou tyto: *a, ā, i, ī, u, ū, r, ṛ, l, e, o, ai, au*. Komponenty *e, o* jsou krátké diftongy k dlouhým diftongům *ai, au*.

Pozn.: Písemná podoba staroindických diftongů je zachycením fonetické kvality, která skutečně byla monoftongická v případě “krátkých diftongů” a krátká diftongická v případě “diftongů dlouhých”. Fonologicky adekvátnější by bylo psát *ai, au, āi, āu*.

Některé staroindické kulminové členy mají **alternaci s nekulminami** (v tabulce ve sloupci vnitřního zřetězení je realizace kořenového komponentu před vokalickou koncovkou, ve sloupci mezislovního zřetězení alternace v sandhi):

	vnitřní řetězení	mezislovní řetězení (sandhi)
-i	<i>cikye</i> (< <i>ci-kī-</i> + <i>e</i>)	<i>prát yāyam</i> (= <i>prati</i> + <i>āyam</i>)
-u	<i>juhvata</i> (< <i>ju-hu-</i> + <i>ata</i>)	<i>āt vētā</i> (= <i>ā</i> + <i>tu</i> + <i>eva</i>)
-r	<i>cakrúr</i> (< <i>ca-kr-</i> + <i>ur</i>)	0
-ī	<i>dhīyam/rathyām</i> (<i>dhī-</i> + <i>am</i> , <i>rathī-</i> + <i>am</i>)	<i>jānitryajjājanat</i> (= <i>jānitri</i> + <i>ajajjājanat</i>)
-ū	<i>-bhuvam/-bhvām</i> (< <i>bhū</i> + <i>am</i>)	0

Slabičné likvidy se ve staroindičtině vyskytují v pozicích *-C_C-/-C_#/#_C-*, *!* se vyskytuje jen ve tvarech kořene *klp-* “hodit se”, *ṛ* jenom v ak. a gen. plurálu *r*-kmenů. Slabičné likvidy netvoří řetězce s nevokalickými (***rr-/-rr-*). Jinak je tomu v případě vysokých vokálů *i* a *u*, které sice jsou často v kombinatorní variaci s *y*, respektive *v* (jak bylo ukázáno výše), ale tvoří řetězce: *īyarti, uvāca*. Proto *i, u, ī, ū* vyhovují Trubeckého pravidlu na určování fonémů, slabičné likvidy nikoliv. Vysoké vokály jsou proto samostatnými fonémy, kulminové alofony likvid nikoliv.

Případ druhý – kulmina je alofonem foneticky vzdáleného konsonantu:

Případy alternace kulminy s nekulminou v případě sonant a vysokých vokálů (či slabičných likvid) je snadno vysvětlitelná a často vysvětlována “fonetickou blízkostí” těchto tříd komponentů, což ale neplatí zdaleka pro všechny alternace. V některých případech totiž kulmina může být alofonem foneticky značně vzdáleného konsonantu.

Takovou syntagmatickou alternaci s nekulminovými komponenty lze nalézt někdy pro staroindický komponent *a*:

	plný stupeň ablautu	redukovaný stupeň ablautu	
		před V	před C
<i>gam-</i> “jít” <i>han-</i> “zabít”	<i>gám-aya-ti</i> <i>han-ti</i>	<i>á-gm-an</i> <i>ji-ghn-ate</i>	<i>ga-tá-</i> <i>ha-tá-</i>

Ale naopak v jiných případech žádná alternace neexistuje:

	plný stupeň ablautu	redukovaný stupeň ablautu:	
		před V	před C
<i>pat-</i> “padat” <i>dhā-</i> “položít”	<i>pát-a-ti</i> <i>ádhāt</i>	<i>adhus</i>	<i>pa-pt-ima</i> <i>dh-itá-</i>

Jediným možným závěrem je, že jeden jediný variant *a* je realizantem **tří** invariantů:

variant <i>a</i>	=	realizant a_1 (= invariant <i>a</i>) (např. <i>patita-</i>)
	=	realizant a_2^n (= invariant <i>n</i>) (např. <i>hata-</i>)
	=	realizant a_2^m (= invariant <i>m</i>) (např. <i>gata-</i>)

Podotkněme, že podobná alternace existuje v íránských jazycích a staré řečtině, což indoeuropeisty vede k rekonstrukci vokálních nazál $*n$, $*m$. Jakákoliv rekonstrukce a historické zdůvodnění ale nemají co dělat s tím, že ve zmíněných jazycích alternují syntagmaticky nazály a nízký vokál naprosto pravidelně a **synchronně**.

Případ třetí – kulmina není realizací fonému:

Ve staroindičtině (a ostatně i v jiných jazycích) existují jisté kulminy, které nejsou realizacemi žádného vokálu ani konsonantu. Tyto kulminy jsou známy jako konektivy či konektémy. Hjelmslev definuje konektiv jako “*funktiv, který je za určitých podmínek solidární se složenými jednotkami určitého stupně*” (Hjelmslev 1972: def. 95).

Důležitá je funkce konektivu pro morfémy, mezi nimiž či v kterých se nachází. Tato solidarita je nulová – **konektiv** nemá (na rozdíl od fonémů) schopnost odlišovat významy znaků, **není fonémem**. Jediná funkce kterou má, je ta, že zabraňuje syntagmatickým alternacím (někdy pak vytváří i nové, morfologicky průhlednější). Ve staroindičtině pak jsou zcela běžné variantní tvary bez konektivu a s konektivem:

gam- “jít”: desiderativum *jigāmsa-/ jigamiṣa-*
sah- “přemáhat”: futurum *sakṣyati/ sahiṣyati*.

Přesto je konektiv kulminou, na které jsou závislé nekulminové realizace fonémů, neboť v případě zmíněného *sahiṣyati* nemáme důvod předpokládat, že by slabičné hranice byly jiné než: *sa-hi-ṣya-ti*.

Za připomenutí pak stojí, že se konektémové *i* (či i jiný staroindický syntagmatický komponent této funkce) běžně podílí na syntagmatických alternacích, v staroindičtině

například na asimilaci dentálního *s* v cerebrální ς , jak vidíme na obou příkladech. V této asimilaci (následující dentály na cerebrálu) funguje konektémové *i* stejně dobře jako *i*, které je realizací fonému *i*.

Doufejme, že jsme tímto skromným přehledem ozřejmili důvody naší intelektualizace rozdílu mezi slabičným vrcholem a vokálem. Shrneme-li naši tezi, pak tvrdíme, že vrchol slabiky je konkrétní fonologický segment zjištěný analýzou, který je někdy alofonem vokálu, jindy konsonantu a jindy není alofonem žádného fonému. Vokál je pak označení jisté třídy fonémů.

LITERATURA:

- BURROW, T.: *The Sanskrit Language*. Faber and Faber, London 1955.
 ERHART, A.: *Struktura indoíránských jazyků*. UJEP, Brno 1980.
 HJELMSLEV, L.: The syllable as a structural unit. *Proceedings of the third international CONGRESS OF PHONETIC SCIENCES*, 1939. s. 266-272
 HJELMSLEV, L.: *Jazyk (orig. Sproget)*. Academia, Praha 1971.
 HJELMSLEV, L.: *O základech teorie jazyka (orig. Omskring sprogteoriens grundlaeggelse)*. Academia, Praha 1972.
 KOŘÍNEK, J. M. – ERHART, A.: *Úvod do fonologie*. Academia, Praha 2000.
 KRČMOVÁ, M.: Fonetika a fonologie. *Příruční mluvnice češtiny*. NLN: Praha 1995. s. 21-64
 MACDONELL, A. A.: *Vedic Grammar*. Karl J. Trübner: Strassburg 1910.
 MARCUS, S.: *Algebraické modely v lingvistice (orig. Lingvistică matematică, Gramatici /i automate finite)*. Academia: Praha 1969.
 PALKOVÁ, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Karolinum: Praha 1994.
 TRUBECKOJ, N. S.: *Grundzüge der Phonologie*. TCLP: Prague 1939.
 VACHEK, J.: *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Academia: Praha 1968.